

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Een kijkje achter de goddelijke schermen: antieke apocalyptiek

Kalkman-Mahdi, L.

Citation

Kalkman-Mahdi, L. (2025). Een kijkje achter de goddelijke schermen: antieke apocalyptiek, *40*(Februari (1) Het einde der tijden? Apocalyptisch denken door de eeuwen heen), 19-44. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4308470>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4308470>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Een kijkje achter de goddelijke schermen. Antieke apocalyptiek

Lianne Kalkman-Mahdi

Daarna zag ik in mijn nachtelijk visioen een vierde dier, angstaanjagend, afschrikwekkend en geweldig sterk, met grote ijzeren tanden. Het vrat en vermaalde alles, en wat overbleef vertrapte het met zijn poten. Het was anders dan de dieren die daarvoor verschenen waren, en het had tien hoorns. Toen ik naar de hoorns keek zag ik hoe een kleine, nieuwe hoorn tussen de andere opkwam; drie van de oude hoorns werden uitgerukt om er plaats voor te maken. En in die hoorn bevonden zich ogen als mensenogen en een mond vol grootspraak.¹

Bovenstaand citaat is afkomstig uit één van de nachtvisioenen van de Bijbelse figuur Daniël. God openbaart aan Daniël wat zich achter de schermen van het wereldtoneel afspeelt, gerepresenteerd door vier monsterachtige dieren die opkomen uit de zee (Afb. 1). De tekst dient metaforisch gezien te worden. De vier dieren representeren vier opeenvolgende wereldmachten, die in het vervolg van de tekst ook weer ten ondergaan. Dit gebeurt wanneer God ingrijpt en de eeuwige heerschappij geeft aan een geheimzinnig hemels figuur, wiens ware identiteit op zichzelf weer onderwerp van debat is.² Generaties lezers hebben zich gebogen over de betekenis van deze tekst, specifiek over de identiteit van de vier dieren die Daniël zo uitvoerig beschrijft. Dat is logisch te verklaren; de wens om te kunnen duiden waarom bepaalde gebeurtenissen plaatsvinden, en waarom de geschiedenis loopt zoals ze loopt, is van alle tijden. Het profetisch karakter van de tekst leent zich daar ook bij uitstek voor. In bepaalde religieuze kringen wordt nog steeds aangenomen dat de profetie

¹ Fragment uit de visioenen van Daniël; Daniël 7: 7–8 (Nederlandse Bijbelvertaling 2021).

² Zie e.g. P.R. Davies, *Daniel* (Sheffield 1985) 105-107; Ph. Munoa, 'The Son of Man and the Angel of the Lord: Daniel 7.13-14 and Israel's Angel Traditions', *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 28.2 (2018) 143-167; D. Boyarin, 'Daniel 7, Intertextuality, and the History of Israel's Cult', *Harvard Theological Review* 105.2 (2012) 139-162; D.L. Bock, 'The Use of Daniel 7 in Jesus' Trial, with Implications for His Self-Understanding' in: L.W. Hurtado and P.L. Owen ed., *Who Is This Son of Man?: The Latest Scholarship on a Puzzling Expression of the Historical Jesus*. Library of New Testament Studies Vol. 390 (Londen 2011) 78-100.

betreffende het vierde dier nog niet volledig in vervulling is gegaan. Wanneer er spanningen zijn binnen de internationale politiek, of wanneer een pandemie ons treft, doen deze groepen dan ook graag een beroep op oude teksten om te ontdekken wat deze ontwikkelingen betekenen. Vaak heeft dit specifiek betrekking op het vierde dier in het visioen, en probeert men een figuur in het heden (of abstracter, een politieke of culturele macht) te identificeren met dat dier. Zo hoopt men de huidige context beter te kunnen duiden.³ Het formuleren van een juiste benadering ten opzichte van teksten van dit genre is echter niet eenvoudig. Het mysterieuze karakter van dit genre is juist de reden dat het altijd zo'n aantrekkingskracht heeft gehad op zijn publiek; opzettelijk maakten de antieke auteurs gebruik van gedetailleerde en cryptische symboliek in hun teksten, die ze bij voorkeur niet op eigen naam de wereld in stuurden.

Wetenschappers buigen zich al tijden over de vraag hoe apocalyptiek het best gedefinieerd en geïnterpreteerd kan worden. Hoewel dat een hele opgave is, zijn er, zeker sinds de tweede helft van de twintigste eeuw, grote

³ Het is belangrijk te realiseren dat we niet simpelweg te maken hebben met 'dode teksten', maar met een levende traditie van interpretatie, waarvan het veelzijdige en complexe karakter benadrukt dient te worden. Ik noem hier ter illustratie enkele voorbeelden. Over ontwikkelingen omtrent de Europese Unie en Israël in relatie tot de receptie van Daniël en de Openbaring aan Johannes binnen het christendom: K. van Bekkum, 'Met Daniël en Openbaring tegen ongeoorloofde macht.', *Nederlands Dagblad*, 28 mei 2005. <https://www.nd.nl/nieuws/politiek/678123/met-daniel-en-openbaring-tegen-ongeoorloofde-macht>, geraadpleegd op 12 december 2024.

Tijdens de Covid-pandemie genoot het 'teken van het beest' uit de Openbaring aan Johannes opnieuw veel aandacht binnen bepaalde stromingen, toen dat teken geïdentificeerd werd met het coronavaccin. Zie bijvoorbeeld S. Gleeson, A.C. Gilbert, 'Some say COVID-19 vaccine is the 'mark of the beast.' Is there a connection to the Bible?' ,*USA Today*, 26 september 2021. <https://eu.usatoday.com/story/news/nation/2021/09/26/covid-vaccine-mark-beast-what-book-revelation-says/8255268002/>, geraadpleegd op 12 december 2024. Na de recente aanslag op Donald Trump werd ook in Nederland in sommige religieuze cirkels de vraag gesteld, of de verwonding van de presidentskandidaat een relatie had tot de wond die het 'beest dat uit de zee opkomt' oploopt in Openbaring 13 (cf. Daniël 7). R. Ham, 'Aanslag op Trump en Openbaring 13'. <https://www.zoeklicht.nl/nieuws/aanslag-op-trump-en-openbaring-13>, geraadpleegd op 13 november 2024. (Overigens wordt daar niet het punt gemaakt dat de aanslag een directe vervulling van de profetie zou zijn; het gaat er meer om dat dit soort associaties dus wel gemaakt en besproken worden.)

stappen gezet in het onderzoek naar dit genre. Dat is voornamelijk te danken aan de ontdekking, vertaling en publicatie van een relatief groot aantal apocalyptische teksten uit de Oudheid. Daarom is het nu mogelijk om de ontwikkeling van het genre nauwkeuriger in kaart te brengen. In dit artikel wordt die chronologische ontwikkeling gevolgd. Specifieke nadruk ligt op de drijfveren die het genre hebben laten ontwikkelen vanuit zijn wortels in het Oude Nabije Oosten tot het kenmerkende genre dat floreert in de antieke periode. De historische contexten in ogenschouw nemend, zien we dat apocalyptiek met name gezien kan worden als crisisliteratuur, die een tegenstem biedt tegen ervaren onderdrukking.

Afb. 1: Tekening. Gustave Doré, gravure: H.J. Pisan. Daniëls visioen van de vier dieren (Dan. 7: 2–18), 1866.

Terminologie: wat maakt een ‘apocalyps’?

Wie tegenwoordig aan apocalyptiek denkt, associeert dit vaak met een enkelvoudige, catastrofale gebeurtenis aan het einde van de aardse tijdlijn. De apocalyps is daarmee het dramatische einde aan de wereld zoals wij die kennen. De catastrofale gebeurtenis kan vorm krijgen in de gedaante van een (natuur)ramp – een populair onderwerp voor bijvoorbeeld games of televisie – of krijgt een gestalte in de door God bepaalde Oordeelsdag, waarmee een vooraf vastgestelde kalender van de wereld afloopt. Dit artikel bespreekt het fenomeen van apocalyptiek op een bredere manier dan alleen de eindtijdsvoorspellingen die wij met het concept associëren. De ontstaansgeschiedenis van apocalyptiek als concept en van de apocalyps als literair genre is namelijk veel rijker dan alleen het aspect ‘einde der tijden’, hoewel dit een belangrijk thema blijft. Daarnaast biedt de studie van antieke apocalyptiek inzicht in tal van andere culturele en religieuze ideeën.

Om te begrijpen waarom wij ‘apocalyptiek’ zo snel koppelen aan het einde der tijden, is het in de eerste plaats verstandig om de oorsprong van dit woord wat nader te bekijken. De Griekse term *apokálypsis*,⁴ ‘openbaring’, is ontleend aan de Griekse titel van de nieuwtestamentische Openbaring aan Johannes.⁵ Dit werk is ook leidend geweest in de begindagen van onderzoek naar het genre, waardoor onderwerp en thematiek van dit Bijbelboek⁶ vaak

⁴ In het Grieks: ἡ ἀποκάλυψις.

⁵ G.W.E. Nickelsburg, ‘Apocalyptic Texts’ in: L.H. Schiffman en J.C. VanderKam ed., *Encyclopedia of the Dead Sea Scrolls*. Vol. I (Oxford 2000) 29-35: 29. Merk op dat de naam van het genre weliswaar van Griekse afkomst is, maar dat het genre oudere wortels heeft in het Nabije Oosten (zie verderop in dit artikel).

⁶ Een korte toelichting op de terminologie omtrent schriftelijke bronnen die in dit artikel wordt gehanteerd is nuttig. Hoewel we van ‘Bijbelboeken’ spreken, zijn deze ‘boeken’ in feite van oorsprong boekrollen geweest. In het Oude Nabije Oosten kende men verschillende media om te schrijven, zoals kleitabletten en papyri. Verschillende schrijfmateriaal hebben elk hun eigen invloed op de vorm en eventuele redactie van een bron. Een groot aantal van de bronnen die hier worden besproken (zowel Bijbels als niet-Bijbels) kent een ingewikkelde redactie- en receptiegeschiedenis. Zo beslaat de receptie van de schriftelijke traditie rondom Henoch millennia, maar in feite zijn er zoveel toevoegingen en aanpassingen gedaan, dat men niet van een enkelvoudige versie van ‘het boek Henoch’ spreekt (zie verderop in dit artikel). Afhankelijk van de precieze context spreekt men daarom bijvoorbeeld van ‘schriften met een Henochiaans karakter’ of ‘de Henoch-traditie’.

sterk geassocieerd zijn met het genre apocalyptiek in het algemeen.⁷ De naam ‘apocalyps’ wijst dan ook in de richting van het centrale aspect van de apocalyps: de onthulling van goddelijke geheimen. Belangrijk is hierbij dat de de geheimen in een apocalyps altijd via een tussenpersoon, zoals een engel, aan de menselijke ontvanger worden gecommuniceerd.⁸

Binnen het genre is het belangrijk om onderscheid te maken tussen de verschillende kenmerken die in een apocalyps aanwezig kunnen zijn. Vaak zijn niet alle kenmerken vertegenwoordigd in één document. Zoals gezegd is het befaamdste kenmerk binnen de receptie van het genre een nadruk op eindtijddenken, ofwel ‘eschatologie’. Eschatologie, de ‘leer aangaande het einde’, *éschaton*⁹, heeft betrekking op de verwachting dat een crisissituatie in de huidige wereld spoedig zal worden opgelost door een bovennatuurlijk oordeel, waarna een paradijselijk bestaan voor (een select deel van) de mensheid zal aanbreken.¹⁰ Het overige deel van de mensheid, de tegenstanders van de uitverkorenen, of ‘zondaars’, wacht een gruwelijke vergelding.¹¹ Dit eschatologische element is een cruciaal aspect van de

Voor context van de scribale cultuur in het Oude Nabije Oosten kan men verschillende werken raadplegen, bijvoorbeeld K. van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible* (Harvard, MA 2007).

⁷ Nickelsburg, ‘Apocalyptic Texts’, 29; L.L. Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism: History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees, Hillel and Jesus* (Londen/New York, NY 2010) 88.

⁸ J.J. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, (Londen/New York, NY 1997) 3.

⁹ In het Grieks: ἔσχατον.

¹⁰ J.J. Collins, ‘Eschatology’ in: L.H. Schiffman en J.C. VanderKam ed., *Encyclopaedia of the Dead Sea Scrolls*. Vol. 1 (Oxford 2000) 256-261: 256. Hij benadrukt in dit artikel dat dit einde pas zijn kosmische schaal kreeg na de Babylonische ballingschap; vóór de ballingschap kon de term ‘het laatste der dagen’ (*acharit ha-yamim*, אחרית הימים) wel voorkomen in de Hebreeuwse Bijbel (e.g. Gen. 49: 1), maar dan ging het om een gebeurtenis op een tijdstip in de toekomst van deze wereld, zonder dat het impliceert dat de tijd ook ophoudt met die gebeurtenis (p. 256). Een wending in het eindtijddenken vond plaats in het Jodendom dat vorm kreeg na de ballingschap. Onderdeel van dat Jodendom was een gemeenschap die bij Qumran gevestigd was en die een corpus aan literatuur overschreef/bewaarde dat nu bekend staat als de ‘Dode Zeerollen’. Deze gemeenschap en haar belang voor de studie naar apocalyptiek komt in de volgende paragraaf aan bod.

¹¹ Zie voor een uiteenzetting van ideeën in de Dode Zeerollen over een postmortem straf voor tijdens het leven begane zonden J.J. Collins, ‘The Otherworld in the Dead

Openbaring aan Johannes en van verschillende andere apocalypsen. Toch is het lastig om daarmee te stellen dat eschatologie altijd aanwezig is in een apocalyps.

De wetenschappelijke literatuur laat een worsteling zien omtrent dit onderwerp. In de vorige eeuw hield J. Carmignac het erop dat een apocalyps gekenmerkt wordt door een openbaring uit de bovennatuurlijke wereld, gecommuniceerd middels typische symbolen. Hij riep op tot nuance wanneer men uitspraken doet over de eigenschappen van het genre; zo komt het in apocalyptiek inderdaad vaak voor dat het eschaton besproken wordt, maar terugblikken op het verleden of duiding van het heden zijn net zo goed populaire onderwerpen in de geschriften.¹² Deze visie vond gehoor,¹³ maar andere stemmen in het debat leken eschatologie op een bepaalde wijze toch weer deel te laten uitmaken van de definitie van apocalyptiek. Zo stelt J.J. Collins namens een breder project van de *Society of Biblical Literature* dat in het genre door een bovennatuurlijk figuur openbaringen aan een mens worden medegedeeld op tweeledige wijze. De openbaring heeft een temporele en een ruimtelijke dimensie: ze heeft betrekking op een eschatologische verlossing en op een bovennatuurlijke wereld.¹⁴ Hoewel deze definitie overgenomen is in werken als de *Oxford Encyclopaedia of the Dead Sea Scrolls*, wordt ook daar benoemd dat een zekere mate van ambiguïteit vaak eigen blijft aan uitkomsten van debatten over het definiëren van apocalyptiek¹⁵ en kwam ook Collins zelf in 2016 met een heroverweging op basis van recentere studie en kritiek, waarbij hij de eerdere definitie enigszins aanscherpte.¹⁶ Hier volstaat het om te benoemen dat men etiketten als ‘eschatologisch’ en ‘apocalyptisch’ voorzichtig dient te gebruiken; niet elke apocalyptische tekst is evenzeer

Sea Scrolls’ in: T. Nicklas, J. Verheyden, M.M. Eynikel et.al. ed., *Other Worlds and Their Relation to This World: Early Jewish and Ancient Christian Traditions*. Supplements to the Journal of the Study of Judaism Volume 143 (Leiden/Boston, MA 2010) 95-116.

¹² J. Carmignac, ‘Qu’est-ce que l’apocalyptique? Son emploi à Qumrân’, *Revue de Qumrân* 10 (1979) 3-33 (bespreking ‘fin du monde’ op p. 12-13, definitie van apocalyptiek (als literair genre) op p. 20).

¹³ Zie bijvoorbeeld de bespreking van Stegemann 1989 door M.A. Knibb, ‘Apocalypticism and Messianism’ in: T.H. Lim en J.J. Collins ed., *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (Oxford 2010) 403-432 : 403.

¹⁴ J.J. Collins, *Apocalypse: The Morphology of a Genre*. Semeia 14 (Atlanta, GA 1979) 9.

¹⁵ Nickelsburg, ‘Apocalyptic Texts’, 29–35: 30.

¹⁶ J.J. Collins, ‘The Genre Apocalypse Reconsidered’, *Zeitschrift für antikes Christentum* 20 (2016) 21–40.

gemoed met een einde aan de wereld op kosmische schaal, en nog duidelijker: niet iedere tekst die het einde der tijden beschrijft, is een apocalyps. Voor die laatste categorie is in de Oudheid de openbaring van goddelijke geheimen middels een hemelse bemiddelaar echt noodzakelijk.¹⁷

Andere literaire elementen die tot de beschikking stonden van de antieke schrijver van een apocalyps zijn bijvoorbeeld de messiasfiguur, de hemelse boodschapper of engel, dromen en visioenen, de *ex eventu*-profetie¹⁸ en de hemelreis. Typisch is daarnaast dat de werken vaak pseudepigrafisch van aard zijn: ze worden toegeschreven aan een ander (vaak beroemd en/of legendarisch) figuur dan de daadwerkelijke schrijver.¹⁹ Een grote interesse voor kalenders en het uitrekenen van bijvoorbeeld het moment waarop het einde der tijden zou aanbreken is ook kenmerkend voor apocalyptische schrijvers.²⁰ Het oorspronkelijke publiek van de tekst moet deze thema's geassocieerd hebben met het genre en ze dus beter hebben kunnen interpreteren dan wij dat kunnen. Waar voor ons de symboliek in bijvoorbeeld de Openbaring aan Johannes grotesk en angstaanjagend over

¹⁷ Dat het lastig blijft om een strikt onderscheid te behouden tussen deze categorieën, blijkt bijvoorbeeld uit de benaming van document 4Q521 uit Qumran; deze tekst is gepubliceerd als 'Messiaanse apocalyps', maar in feite betreft het een tekst die eschatologisch van aard is (ze bespreekt o.a. de opstanding uit de dood) en een messiaanse focus heeft. Strikt genomen is de tekst geen apocalyps (F. García Martínez en A. van der Woude, in samenwerking met M. Popović, *De rollen van de Dode Zee*, tweede druk (Kampen 1995) 436–437), maar de redenering is begrijpelijk.

¹⁸ Een *ex eventu*-profetie is een stilistisch middel waarbij zaken die ten opzichte van het schrijven door de auteur reeds in het verleden liggen, worden gepresenteerd als voorspelling van toekomstige gebeurtenissen (door ze in de mond van een (pseudepigrafisch) karakter te leggen, dat in een ver verleden leefde). Voor een uitvoerige studie van dit fenomeen, dat zijn oorsprong heeft in Mesopotamië maar zich over de mediterrane wereld verspreidde, zie M. Neujahr, *Predicting the Past in the Ancient Near East: Mantic Historiography in Ancient Mesopotamia, Judah, and the Mediterranean World*. Brown Judaic Studies 354 (Providence, RI 2012). Hoofdstuk 4 is bij uitstek interessant voor de studie naar joodse historische apocalypsen, hoewel het hele boek een nuttige kritiek bevat op de plaats van *ex eventu*-profetieën binnen apocalypiek.

¹⁹ Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, 88.

²⁰ Eenzelfde fascinatie is ook in het heden nog terug te vinden onder aanhangers van apocalyptische ideeën. Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 6.

kan komen, kunnen de beelden in de vroegste context van het werk een andere indruk hebben gemaakt.²¹

Een ander belangrijk onderscheid om te maken is tussen ‘apocalyps’, het genre, en tussen het bijvoeglijk naamwoord ‘apocalyptisch’ (wanneer men bijvoorbeeld spreekt van een ‘apocalyptische gemeenschap’). Apocalyptisch gedachtegoed als sociaal-maatschappelijk fenomeen hoeft niet te resulteren in het produceren van apocalyptische literatuur, en de receptie van een apocalyptische tekst door een bepaalde gemeenschap hoeft niet te impliceren dat de gemeenschap leeft op een apocalyptische manier.²²

Het is daarnaast belangrijk om te beseffen dat voor de apocalyps, net zoals voor andere antieke genres, geldt dat teksten participeren in genres, maar zich niet altijd strikt binnen een dergelijk literair kader laten lezen, hetgeen een uitdaging kan vormen voor wetenschappers.²³ Het eerdergenoemde artikel van Collins, geschreven vanuit een perspectief van genre-studies, is in dit licht zeer nuttig.²⁴ Duidelijk is dat zowel het genre als individuele teksten door de tijd heen zijn veranderd, wat tot voorzichtigheid maant bij het classificeren van teksten. Belangrijk is met name om de unieke context van de bronnen steeds voor ogen te houden.

²¹ De vraag is hoe letterlijk de tekst opgevat werd door personen met kennis van de symboliek erachter; als men de teksten letterlijk leest, boezemt dat mijns inziens het publiek (tegenwoordig althans) vaak een zekere angst in. Als men de beelden op figuurlijke wijze opvat, als codes en metaforen, levert dat waarschijnlijk een andere reactie bij het publiek op.

²² Grabbe, *An Introduction to Second Temple Judaism*, 88–89. Onder ‘leven op een apocalyptische manier’ in een hedendaagse context zou men bijvoorbeeld een grote interesse en geloof in profetieën over de eindtijd kunnen verstaan (zowel reeds bestaande profetieën als profetieën die in het heden worden gedaan). Een ander verschijnsel is om bij levensbeslissingen ernstig rekening houden met de mogelijkheid dat de wereld binnenkort ophoudt te bestaan (waaraan dan ook overtuigingen gekoppeld kunnen worden als het niet aannemen van een vaccin omdat dat wordt geassocieerd met het aannemen van het ‘teken van het beest’).

²³ S.A. Adams, *Greek Genres and Jewish Authors: Negotiating Literary Culture in the Greco-Roman Era* (Waco, TX 2020) 8–16 (in het bijzonder 8–9).

²⁴ Collins, ‘The Genre Apocalypse Reconsidered’, 21–40.

De ontdekking van de Qumranrollen en de ontwikkeling van de academische studie naar apocalyp tiek

Zoals gezegd is de Openbaring aan Johannes toonaangevend geweest in vroegere studies naar het genre apocalyp tiek (ongeveer in de negentiende eeuw).²⁵ De overlevering van dit werk uit de late eerste eeuw na Christus is te danken aan zijn plaats in de christelijke canon.²⁶ Een ander apocalyp tisch werk uit de Oudheid dat bewaard bleef, zij het alleen in de Orthodoxe Tewahedo Kerk, is het boek Henoch. In de westerse wereld werd dit geschrift pas gepubliceerd in 1821, nadat het aan het einde van de achttiende eeuw uit Ethiopië werd meegebracht,²⁷ alwaar het werk tot de canon behoorde. De studie naar joodse apocalyp tiek nam met deze publicatie toe, maar nog lange tijd was het onduidelijk of er een Hebreeuws of Aramees origineel schuilging achter de tekst. Hierdoor was er nog steeds geen duidelijkheid over de datering van het werk.²⁸ Er werden in diezelfde eeuw nog enkele buiten-Bijbelse geschriften herontdekt, zoals 2 en 3 Baruch en de Apocalyps van Abraham. Het betrof dan echter werken die in vertaling (e.g. Syrisch, Grieks, Slavisch) gecirculeerd hadden in specifieke christelijke kringen.²⁹ Wetenschappelijk inzicht in de antieke context van joodse apocalyp tiek vorderde dan ook pas substantieel met de vondst van een collectie boekrollen in de Judese woestijn (bij Qumran), in de periode 1947–1956. (Afb. 2) Onder de rollen, die grofweg te dateren zijn tussen de derde eeuw voor en 50 na Christus, bevonden zich verschillende werken met een apocalyp tisch karakter, vaak tot dan toe onbekend. Het boek Henoch bleek ook aanwezig onder de rollen – vanwege het grote aantal rollen met een ‘*Enochian*’, een ‘*Enochiaans*’ karakter, is duidelijk dat de concepten in deze literatuur erg populair waren

²⁵ Nickelsburg, ‘Apocalyptic Texts’, 29.

²⁶ Voor de leesbaarheid spreekt dit artikel van boeken die behoren tot de ‘christelijk canon’ wanneer het boeken betreft die unaniem in de verschillende christelijke canons opgenomen zijn. Wanneer het voor de discussie relevant is om een onderscheid te maken tussen de verschillende lijsten van gezaghebbende boeken die de kerken hanteren, zal dit onderscheid expliciet gemaakt worden.

²⁷ Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 2.

²⁸ Zie voor een beknopt overzicht van de receptiegeschiedenis van Henoch bijvoorbeeld J.C. VanderKam, ‘The Book of Enoch and the Qumran Scrolls’ in: T.H. Lim en J.J. Collins ed., *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (Oxford 2012) 254–277, in het bijzonder 254–258.

²⁹ Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 2.

binnen de Qumrangemeenschap die deze literatuur overschreef en bewaarde.³⁰ Met deze *in situ* vondst van kopieën van Henoch (het is duidelijk dat het niet om het originele handschrift van het werk ging),³¹ kon worden vastgesteld dat een vroege versie van het werk in ieder geval al in de derde oftweede eeuw voor Christus in omloop was. Ook bleek het werk wel degelijk in het Aramees gecirculeerd te hebben.³² Met de vondst van Henoch en verschillende andere, goed dateerbare apocalyptische werken (bijvoorbeeld 4Q246, ‘Apocrief van Daniël’), kon de studie naar apocalypiek in het Jodendom van de Tweede Tempelperiode nader bekeken worden.³³ Bij het gebruik van academische literatuur of Bijbelcommentaren die van vóór de publicatie van de rollen dateren is het dan ook goed om ervan bewust te zijn dat inmiddels een aanzienlijke hoeveelheid beschikbare data toentertijd nog niet meegenomen kon worden.³⁴

³⁰ De geschiedenis van de gemeenschap van Qumran is complex en interessant, maar ligt buiten de focus van dit artikel. Voor enkele introducerende werken, zie bijvoorbeeld T.H. Lim en J.J. Collins ed., *The Oxford Handbook of the Dead Sea Scrolls* (Oxford 2012); L.H. Schiffman en J.C. VanderKam ed., *Encyclopaedia of the Dead Sea Scrolls*, two volumes (Oxford 2000). Voor een Engelse vertaling van de (niet-Bijbelse) rollen, zie bijvoorbeeld F. García Martínez en E.J.C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, twee volumes, (Leiden 1999) en voor een Nederlandstalige vertaling van de (niet-Bijbelse) rollen, zie bijvoorbeeld F. García Martínez, A. van der Woude en M. Popović, *De rollen van de Dode Zee* (Kampen 1995).

³¹ A.L.A. Hogeterp, *Expectations of the End: A Comparative Traditio-Historical Study of Eschatological, Apocalyptic, and Messianic Ideas in the Dead Sea Scrolls and the New Testament* (Leiden 2019) 31–32.

³² VanderKam, ‘The Book of Enoch and the Qumran Scrolls’, 254–277, in het bijzonder 254–258.

³³ Dit werk wordt door García Martínez en Van der Woude beschreven als ‘eschatologisch’, ‘apocalyptisch’ en ‘messiaans’. Het vocabulaire van dit werk is uitermate interessant in bijvoorbeeld de context van messianisme in het Nieuwe Testament. García Martínez en Van der Woude, *De rollen van de Dode Zee*, 611–612.

³⁴ Pas begin jaren ’90 van de vorige eeuw was het proces van publicatie afgerond, tot ongenoegen van velen. Zie L.H. Schiffman en J.C. VanderKam ed., ‘Preface’, *Encyclopaedia of the Dead Sea Scrolls*. Vol. 1 (Oxford 2000) vii–xiv: vii–viii.

Afb. 2: Grotten bij Qumran. Foto: Lux Moundi (Wikimedia Commons.)

Het begin van het einde: oosterse wortels van apocalyptische thema's

De Griekse etymologie van het woord 'apocalyptiek' kan ten onrechte het idee wekken dat het genre van oorsprong Grieks is. De wortels van het genre gaan echter veel verder terug de geschiedenis in. Als we de ontwikkeling van apocalyptiek chronologisch volgen, moeten we kennismaken van een lange traditie aan Oud-oosterse literatuur. Geleidelijk aan zien we dan bepaalde motieven en ideeën in specifiekere contexten terugkomen, waardoor er over het verloop van eeuwen een herkenbaar genre ontstaat dat gevormd is door meerdere culturen.³⁵

³⁵ Voor een overzicht van de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten en de verschillende rijken die daarin hun plaats hebben, zie M. van de Mierop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*. Derde druk (Hoboken, NJ 2016).

Kleitabellen vanaf het late derde millennium voor Christus tonen de vroegst herkenbare sporen van apocalyptische literatuur. Het gaat in dit materiaal om specifieke motieven, die later populair zijn in apocalypsen en waarvan we de evolutie door de tijd heen kunnen volgen. Duidelijk is inmiddels hoe diep het motief van de ‘*ex eventu*-profetie’ verbonden is met Mesopotamische scribale conventies. Neujahr noemt in dit verband bijvoorbeeld de Marduk-, Shulgi- en Uruk-profetieën. De eerste twee van dit rijtje dateren ongeveer uit het late tweede- vroege eerste millennium v.Chr. De laatste tekst is vermoedelijk jonger; Neujahr vermoedt laat in het koningschap van Nebukadnezar II (604–562 v.Chr.).³⁶ Naast de *ex eventu*-profetie worden ook de strijdmythe en het nachtelijke visioen in spijkerschriftbronnen als motieven geattesteerd. Zo toont de strijdmythe in het Soemerische werk *Lugal-e* (datering niet geheel duidelijk; mogelijk late derde millennium voor Christus) kemelementen van de strijdmythe die we in jongere teksten nog tegenkomen: een oudere en jongere godheid figureren in het verhaal, waarbij het de jongere godheid is die als held een grote dreiging te lijf gaat. De dreiging wordt bedwongen, en de aarde wordt tot haar oorspronkelijke staat teruggebracht. Latere varianten van het motief tonen echter een wending: de aarde wordt niet simpelweg teruggebracht tot hoe ze oorspronkelijk was, maar er wordt een *nieuwe* heerschappij gesticht. Deze ontwikkeling is bijvoorbeeld terug te vinden in *Enuma Elish* (eind van het tweede millennium v.Chr.).³⁷ Het motief wordt daarnaast buiten Mesopotamië aangetroffen, bijvoorbeeld in de Levant. Voorbeelden zijn te vinden in de Oegaritische Baälcyclus (tweede helft van het tweede millennium v.Chr. (Afb. 3)) en in de Hebreeuwse Bijbel.³⁸ In de

³⁶ Neujahr, *Predicting the Past in the Ancient Near East*, 13–73; tezamen met een Neo-Assyrisch tablet dat als ‘Prophecy Text A’ wordt aangeduid (het tablet stamt ongeveer uit de zevende eeuw v.Chr., maar de tekst zelf kan goed ouder zijn) en met de Dynastieke Profetie (eerste millennium v.Chr.). Neuhjar’s werk bevat vertalingen en commentaar op de teksten. Vergelijk ook de literaire setting van het boek Daniël (verderop in dit artikel).

³⁷ Het dateren van *Enuma Elish* is lastig; zie voor een uitgebreidere discussie E. Jiménez, ‘Marduk and the battle with the sea: On the dating of *Enuma Elish*’ in: J. Haubold, S. Helle, E. Jiménez en S. Wisnom ed., *Enuma Elish: The Babylonian Epic of Creation* (Londen 2024) 99–114.

³⁸ R.J. Clifford, ‘The Roots of Apocalypticism in Near Eastern Myth’ in: J.J. Collins ed., *The Encyclopedia of Apocalypticism 1: The Origins of Apocalypticism in Judaism and Christianity* (New York, NY 1998) 3–38: 3–15. Voor achtergronden, zie J. van Dijk,

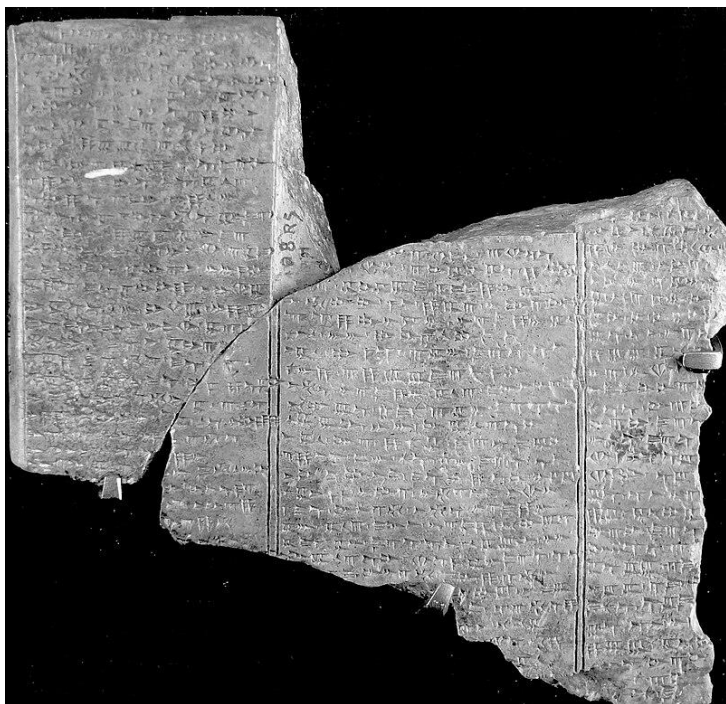
Baälcyclus is het de godheid Baäl die de strijd aangaat met duistere krachten, vertegenwoordigd door respectievelijk Yamm (de zee) en Mot (de dood).³⁹ Wat betreft de Hebreeuwse Bijbel kan men de strijdmythe in verschillende boeken terugvinden. Zo wordt in verschillende passages gerefereerd aan de strijd tussen God en Leviathan (cf. Jesaja 27: 1, Job 41).⁴⁰ Er is zelfs een bepaalde evolutie te zien in de ontwikkeling van de strijdmythe. Daarbij is er een temporele verschuiving zichtbaar in de plaatsing van de strijd ten opzichte van de auteur. Waar de auteurs aanvankelijk verleden overwinningen beschreven, hebben latere auteurs een toekomstige strijd voor ogen. Exodus 15 is een voorbeeld van een oudere tekst waarin een verleden overwinning op een menselijke vijand wordt beschreven (de farao ten tijde van de uittocht uit Egypte). Latere teksten wijken hier dus vanaf, zoals bijvoorbeeld in Daniël.⁴¹

‘Lugal-e’ in: M.P. Streck ed., *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Band 7 (Berlin/New York, NY 1987–1990) 134–136.

³⁹ M.S. Smith en W.T. Pitard, *The Ugaritic Baal Cycle Volume II: Introduction with Text, Translation and Commentary of KTU/CAT 1.3–1.4* (Leiden 2009) 9.

⁴⁰ Zie ook attestaties van het (zee)monster-motief in de Openbaring aan Johannes 13, in 1 Henoch 60, 4 Ezra 6 en 2 Baruch 29. D.E. Aune, ‘The Apocalypse of John and Palestinian Jewish Apocalyptic’, *Neotestamentica* 40 (2006) 1–33: 14–16.

⁴¹ Clifford, ‘The Roots of Apocalypticism in Near Eastern Myth’, 20–27. Overigens dient de lange receptie van de strijdmythe buiten de Bijbel en buiten apocalyptische literatuur ook vermeld te worden; zie bijv. recent A. Al-Jallad, ‘Echoes of the Baal Cycle in a Safaito-Hismaic Inscription’, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 15 (2015) 5–19.

Afb. 3: Fragment uit de Baäl-cyclus, uit de collectie van het Louvre.
(Wikimedia Commons.)

Naast kennis over de ontwikkeling van de strijdmythe biedt de Hebreeuwse Bijbel ook inzicht in de ontwikkeling van andere elementen van de apocalyptiek, en daarom is dit corpus bij uitstek van belang voor dit onderwerp. Profetische literatuur krijgt in dit verband een prominente plek. Een voorbeeld is Jesaja 24–27, in het Engels wel de *Isaiah Apocalypse* genoemd (hoewel het hier nog niet om een uitgekristalliseerde apocalyps gaat). De tekst gaat over het toekomstig heil voor Gods mensen, waarbij de dood⁴² voor altijd verslonden zal zijn⁴³ – thematiek die sterk doet denken aan apocalyptische literatuur. Profetie en apocalyptiek zijn dan ook sterk met

⁴² In het Hebreeuws: ‘mot’, מוֹת – of ‘Mot’, zoals in de Baälcyclus?

⁴³ M.D. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament: The Hebrew Bible in Its Context*, derde druk (Oxford 2016) 359–364.

elkaar verbonden. Apocalyptische teksten focussen echter meer op het mysterieuze en bovennatuurlijke karakter van de openbaring dan gangbaar is in Bijbelse profetie. Dit gebeurt door middelen als de hemelse boodschapper consequent en uitgebreid op te nemen.⁴⁴ Het messianisme is eveneens een thema dat in de Hebreeuwse Bijbel steeds verder uitgewerkt wordt – als breder punt binnen het Jodese geloof blijkt dit ook buiten apocalyptische literatuur populair te worden.⁴⁵ Uiteindelijk bevat het boek Daniël, volgens de consensus het laatst geredacteerd werk van de Hebreeuwse Bijbel, een apocalyps in de ‘klassieke’ zin van het woord. Van dit werk wordt aangenomen dat het in de hellenistische tijd is geschreven (of bewerkt), ook al wordt de hoofdpersoon van het boek, Daniël, geïntroduceerd als Jodese balling en dienaar aan het Babylonische en later Perzische hof. Daniël wordt traditioneel verdeeld in hoofdstuk 1–6, de zogenaamde ‘hofverhalen’ over de ervaringen van Daniël en zijn vrienden aan het hof, en hoofdstuk 7–12, de apocalyps.⁴⁶ In het apocalyptische deel wordt Daniël gepresenteerd als esoterische wijsgeer die visioenen ontvangt over hetgeen God aan het doen is achter de schermen van het wereldtoneel. Vanwege de vrij duidelijke parallellen met gebeurtenissen tijdens de Seleucidische heerschappij neemt men aan dat de tekst dus eigenlijk uit deze tijd afkomstig is; de visioenen zijn

⁴⁴ Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 4–5.

⁴⁵ Zie e.g. Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, 232–443, eveneens voor een bredere studie naar messianisme in het antieke jodendom en vroege christendom J.J. Collins, *The Scepter and the Star: Messianism in Light of the Dead Sea Scrolls*. Tweede editie (Grand Rapids, MI/Cambridge, 2010).

⁴⁶ Zie Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, 411–417. Daniël is deels in het Hebreeuws geschreven en deels in het Aramees; van het apocalyptische gedeelte is hoofdstuk 7 in het Aramees geschreven. Dit artikel volgt de versie van Daniël zoals die tegenwoordig onderdeel is van de joodse en de protestantse canon. Merk echter op dat in de Oudheid in een joodse context verschillende extra hoofdstukken geschreven zijn (in het Grieks), welke via de Septuagint ook onderdeel zijn geworden van de (deutero)canon van de Rooms-Katholieke, Oosters-Orthodoxe en Oriëntaalse Kerken. Binnen de protestantse canon worden deze delen als ‘apocrief’ beschouwd, wat betekent dat ze wel ter onderwijzing gelezen kunnen worden, maar minder autoriteit hebben dan canonieke boeken. In de praktijk worden deze toevoegingen door protestanten vaak genegeerd. Voor een beknopte introductie op deze passages, zie eveneens Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, 419–420 (onderdeel van de appendix).

dan *ex eventu*-profetieën.⁴⁷ Zij kennen ook bemiddelende engelenfiguren, een messiasfiguur (de ‘Mensenzoon’ genoemd)⁴⁸ en Daniël bevat zelfs een, voor de Hebreeuwse Bijbel zeldzame, verwijzing naar een opstanding uit de dood (Daniël 12: 1–4).⁴⁹

Uit dezelfde periode als Daniël dateert het eerdergenoemde boek Henoch, een apocalyptisch werk dat eveneens verschillende verwijzingen naar zijn historische context bevat. In Henoch is de uitkristallisatie van het genre goed waarneembaar. Zo draagt dit boek de naam van de Bijbelse figuur die vóór de zondvloed leefde en heeft het dus een duidelijk pseudepigrafisch karakter. Niet zomaar is voor dit personage gekozen – Henoch is in de Griekse tijd een legendarisch figuur, omdat hij volgens de traditie een bijzondere connectie met God had en daarmee bij uitstek de aangewezen persoon was om hemelse geheimen te horen te krijgen. Genesis vertelt namelijk dat Henoch met God wandelde, en op een gegeven moment ‘was hij er niet meer, want God nam hem weg’. Deze cryptische beschrijving staat te midden van een antediluviaans (i.e. van vóór de zondvloed) geslachtsregister, waarbij de voorouders en nakomelingen van Henoch zowel gemiddeld veel ouder worden dan Henoch, alsook een vermelding hebben van hun overlijden. De beschrijving van het leven van Henoch is uniek én veel te kort om de lezer tevreden te stellen, waardoor juist dit vers zo tot de verbeelding spreekt. Het laat veel ruimte voor speculaties van de lezer, en daar is in de Oudheid dan ook gretig gebruik van gemaakt. Het boek Henoch heeft verschillende bewerkingen ondergaan en het interessante aan deze casus

⁴⁷ J.J. Collins, *Daniel. A Commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible (Minneapolis, MN 1993), in het bijzonder 1–71.

⁴⁸ Merk op dat, eveneens als in het latere Nieuwe Testament, deze titel expliciet *niet* verwijst naar de menselijke natuur van deze figuur, maar juist diens bovennatuurlijke (messiaanse?) connectie met God aanduidt. Dit idee vindt men ook terug in niet-Bijbelse joodse literatuur; zie Collins, *The Scepter and the Star*, 191–214; D. Boyarin, ‘Enoch, Ezra, and the Jewishness of ‘High Christology’ ’ in: M. Henze en G. Boccaccini ed., *Fourth Ezra and Second Baruch: Reconstruction after the Fall* (Leiden/Boston, MA 2013) 337–362.

⁴⁹ Coogan, *A Brief Introduction to the Old Testament*, 411–416. Voor een introductie tot de historische context van Daniël, zie L.J. Greenspoon, ‘Between Alexandria and Antioch: Jews and Judaism in the Hellenistic Period’ in: M.D. Coogan ed., *The Oxford History of the Biblical World* (Oxford 1998) 421–465, specifiek 452–454.

is dat we de verschillende (Aramese, Griekse, Ge'ez⁵⁰ etc.) handschriften uit de verschillende contexten met elkaar kunnen vergelijken en zo kunnen volgen hoe een apocalyptisch document zich door de tijd heen steeds weer opnieuw laat uitvinden door zijn publiek. Hoewel joods van aard, is het boek bijvoorbeeld een tijd lang erg populair geweest onder bepaalde groepen christenen. De manier waarop er in Henoch gesproken wordt over de verschillende theologische concepten, bijvoorbeeld de messias en demonologie, sluit erg goed aan op ideeën die we ook in het Nieuwe Testament vinden, hetgeen deze populariteit verklaart.⁵¹ Bijzonder interessant is dat de nieuwtestamentische Brief van Judas het boek 1 Henoch 1 citeert (een tekst die teruggaat tot de hellenistische periode). Ook bepaalde kerkvaders geloofden in de autoriteit van het werk en gebruikten het in hun argumentatie.⁵² Toch verloor deze stem het van de groep theologen die het boek onbetrouwbaar vond en is het uiteindelijk niet een breed deel geworden van de christelijke traditie – met de Orthodoxe Tewahedo Kerk als uitzondering.

Over Henoch is een scala aan literatuur geschreven.⁵³ Voor deze discussie is vooral interessant om te noemen dat in Henoch zoveel verschillende kenmerken van de apocalyps bij elkaar komen. De

⁵⁰ Of 'Klassiek-Ethiopisch'.

⁵¹ J.H. Charlesworth ed., *The Old Testament Pseudepigrapha, Vol. 1: Apocalyptic Literature and Testaments* (Peabody, MA 1983) 9–10.

⁵² Zie e.g. Tertullianus, *De cultu feminarum*. Boek I. Voor een vertaling, zie e.g. R. Arbesmann, E.J. Daly en E.A. Quain ed., *Disciplinary, Moral, and Ascetical Works*, The Fathers of the Church: A New Translation volume 40 (Washington, DC 1959).

⁵³ Met name dienen vermeld te worden: G. Boccaccini en J.J. Collins ed., *The Early Enoch Literature*. Supplements to the Journal for the Study of Judaism Volume 121 (Leiden/Boston, MA 2007); G. Boccaccini ed., *Enoch and Qumran Origins: New Light on a Forgotten Connection*, Proceedings of the Second Enoch Seminar, Held July 1–4 2003, Venice, Italy (Grand Rapids, MI 2005); J.J. Collins, *The Apocalyptic Imagination: An Introduction to Jewish Apocalyptic Literature*, third edition (Grand Rapids, MI 2016); M. Knibb, *Essays on the Book of Enoch and Other Early Jewish Texts and Traditions*, Studi in Veteris Testamenti Pseudepigrapha Volume 22 (Leiden/Boston, MA 2009); G.W.E. Nickelsburg en J.C. VanderKam, *1 Enoch: The Hermeneia Translation* (Minneapolis, MN 2012); G.W.E. Nickelsburg en K. Baltzer ed., *1 Enoch: A Commentary on the Book of 1 Enoch Part 2, Chapters 1–36, 81–108* (Minneapolis, MN 2001); G.W.E. Nickelsburg, J.C. VanderKam en K. Baltzer ed., *1 Enoch: A Commentary on the Book of 1 Enoch Part 2: Chapters 37–82* (Minneapolis, MN 2012).

messiasfiguur en de pseudepigrafische auteur zijn al naar voren gekomen, maar we vinden in Henoch ook de hemelreis, eschatologisch gedachtegoed en engelboodschappers. Patronen in nummers en symbolen zijn ook populair, bijvoorbeeld vertegenwoordigd in de fascinatie met kalenders. Dit alles speelt zich af tegen de achtergrond van de bovennatuurlijke strijd tussen God en engelen aan de ene kant en demonen aan de andere kant. Hiermee is Henoch een apocalyps bij uitstek.

Receptie van ideeën uit het Oude Testament in joodse en vroegchristelijke literatuur

Eerder in dit artikel werd al kort het voortbestaan van enkele minder bekende apocalyptische werken in de Europese herinnering benoemd: 2 en 3 Baruch⁵⁴ en de Apocalyps van Abraham. Deze titels behoren tot een groter, maar bij het brede publiek minder bekend, corpus aan Joodse apocalypsen uit de eeuwen rondom het begin van de christelijke jaartelling.⁵⁵ Rondom het begin van deze jaartelling floreerde het genre van de apocalypsie, en er zijn een aantal apocalypsen die in dat kader besproken dienen te worden. Hieronder vallen een aantal niet-canonieke apocalypsen, maar ook de beroemde Openbaring aan Johannes.

Na de Joodse opstanden van de eerste en tweede eeuw lijkt apocalypsie minder populair te zijn geworden binnen het rabbijnse jodendom. Oorspronkelijk joodse apocalypsen worden alleen nog door een select aantal christelijke groeperingen in vertaling gekopieerd (met als belangrijke uitzondering het boek Daniël).⁵⁶ Na de opstanden verwachtte het rabbijnse Jodendom zeker nog wel een messias, maar deze overtuiging was minder militant. In latere historische perioden komt dit militante geluid soms wel weer sterker naar voren, bijvoorbeeld tijdens de islamitische veroveringen.⁵⁷

⁵⁴ In de Hebreeuwse Bijbel is Baruch de naam van de schrijver van de profeet Jeremia.

⁵⁵ Een publicatie waarin men vertalingen van en introducties op de voornoemde en vele andere apocalypsen kan vergelijken is J.H. Charlesworth ed., *The Old Testament Pseudepigrapha, Vol. 1: Apocalyptic Literature and Testaments* (Peabody, MA 1983).

⁵⁶ Collins, *Apocalypticism in the Dead Sea Scrolls*, 164.

⁵⁷ L.H. Schiffman, 'Early Judaism and Rabbinic Judaism' in: J.J. Collins en D.H. Harlow ed., *Early Judaism: A Comprehensive Overview* (Grand Rapids, MI 2012). Online

Apocalypsen zoals 2 Baruch of 4 Ezra zijn van grote waarde om de periode in de Joodse geschiedenis vóór de uitkristallisatie van het rabbijnse jodendom te bestuderen. Deze twee werken zijn geschreven na de eerste Joodse opstand (66–70 n.Chr.), hoewel ze zich afspelen rond de Babylonische ballingschap (zesde eeuw v.Chr.). De theologische visie van deze werken is uitermate interessant om ontwikkelingen in joods en vroegchristelijk gedachtegoed in deze periode te volgen, en M. Henze en G. Boccaccini roepen terecht op om deze en andere apocalypsen meer aandacht te geven in onderzoek naar deze periode.⁵⁸ De Apocalyps van Abraham is een werk dat focust op hemels priesterschap⁵⁹ en is belangrijk om later Joods mysticisme te kunnen begrijpen. Juist de koppeling van de figuur van Abraham aan het priesterschap is intrigerend; in de Bijbel behoort Abraham niet zozeer tot de priesterklasse, maar wordt hij wel met het ambt geassocieerd vanwege o.a. zijn ontmoeting met de priesterfiguur Melchizedek (Genesis 14) en vanwege de passage van het offer van Izak (Genesis 22). De ontwikkeling van Abraham tot priesterfiguur is ook geattesteerd in Philo's *De Abrahamo* en in latere rabbijnse literatuur; de Apocalyps van Abraham kan dus dienen als extra tekstgetuige om de receptie van de aartsvader in verschillende religieuze kringen te volgen.⁶⁰

Als onderdeel van een bespreking van apocalypsen uit grofweg de eerste–tweede eeuw kan de Openbaring aan Johannes niet ongenoemd blijven. Waar deze tekst in de loop van de geschiedenis vaak los van andere apocalyptische teksten is geïnterpreteerd, als het merkwaardige sluitstuk op de Bijbel, hebben we nu de kans om de tekst te interpreteren in het licht van een scala aan joodse, vroegchristelijke en gnostische⁶¹ apocalyptische

geraadpleegd, geen paginanummers beschikbaar; onder 'Early Judaism and Rabbinic Judaism', zie 'Rabbinic Engagement with Second Temple Issues > Sectarian versus Rabbinic Theology'.

⁵⁸ M. Henze en G. Boccaccini ed., *Fourth Ezra and Second Baruch: Reconstruction After the Fall*. Supplements to the Journal for the Study of Judaism Volume 164 (Leiden/Boston, MA 2013), met name '4 Ezra and 2 Baruch: The Status Quaestionis', 3–30.

⁵⁹ Het werk is op schrift gesteld in de Levant, kort na de verwoesting van de Tweede Tempel in 70 na Chr. (Afb. 4).

⁶⁰ A.A. Orlov, *Heavenly Priesthood in the Apocalypse of Abraham* (Cambridge 2013), met name p. 1–2.

⁶¹ Dit artikel kan geen recht doen aan de complexiteit van de stroming die als 'gnostisch' aangeduid wordt, maar de literatuur van deze groep is zeer interessant in

bronnen. De populariteit van het genre beperkte zich namelijk niet alleen tot joodse groepen – ook christelijke en gnostische schrijvers haalden inspiratie uit de bestaande tradities om die te gebruiken voor hun eigen schrijfdoelen.

In tegenstelling tot Daniël en Henoch is de Openbaring aan Johannes oorspronkelijk in het Grieks geschreven en is het ook oorspronkelijk een christelijk werk. Het wordt meestal ver aan het einde van de eerste eeuw n.Chr. gedateerd.⁶² Hoewel het een Grieks werk is, is het duidelijk dat de christelijke auteur veel verstand heeft van een joodse manier van het interpreteren van de Hebreeuwse Bijbel; in de eerste eeuw was het Levantijnse christendom ook nog sterk verbonden met zijn joodse wortels.⁶³ Ook het publiek van de apocalyps (in Klein-Azië) wordt verondersteld bekend te zijn met een scala aan subtiele en minder subtiele verwijzingen naar het Oude Testament en aan semitische stijlmiddelen. Het is dus belangrijk om het boek te bestuderen met voldoende kennis van de literaire wereld en de politieke context waarin het is ontstaan. Hierover is opnieuw al zeer veel literatuur geschreven; ik noem hier het werk van nieuwtestamentici B.D. Ehrman en R.J. Bauckham.⁶⁴ Het artikel van D.E. Aune, waar eerder naar verwezen werd, bespreekt overeenkomsten tussen 1 Henoch, 2 Baruch, 4 Ezra en de Openbaring aan Johannes, die dan vaak ook weer teruggrijpen op motieven uit de Hebreeuwse Bijbel (hoewel uiteraard op hun eigen manier doorontwikkeld; zo zijn bijvoorbeeld de Leviathan-Behemothmythe, de komst van het Nieuwe Jeruzalem en het beeld

het kader van een studie naar apocalyptiek in de Oudheid. Voor een algemene introductie in de groepering, zie bijv. E. Ferguson, *Church History Vol. 1: From Christ to the Pre-Reformation*. Tweede editie (Grand Rapids, MI 2013) 88–99. Voor een editie van de Nag Hammadi-codices, een groep belangrijke geschriften voor het bestuderen van gnostisch gedachtegoed (inclusief apocalyptische literatuur), zie A.S. George ed., *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*. 12 vol. (Leiden 1972–1984) en een bespreking van gnostische apocalyptische teksten R.J. Bauckham, *The Fate of the Dead: Studies on the Jewish and Christian Apocalypses* (Leiden 1998).

⁶² R. Bauckham, 'Revelation' in: J. Barton en J. Muddiman ed., *The Oxford Bible Commentary* (Oxford 2001) 1287–1306: 1288.

⁶³ Aune, 'The Apocalypse of John and Palestinian Jewish Apocalyptic', 1–4; merk op dat hij hier benadrukt hoezeer de grenzen van Jodendom en christendom in de eerste eeuw nog door elkaar heen lopen.

⁶⁴ B.D. Ehrman, o.a. *A Brief Introduction to the New Testament*. Vijfde editie (Oxford 2021) hoofdstuk 19; R.J. Bauckham, o.a. *The Fate of the Dead* en van hem tevens *Climax of Prophecy: Studies on the Book of Revelation* (Londen/New York, NY 1993).

van de messias als rechter terugkerende elementen).⁶⁵ Tijdens het lezen van een apocalyps is het dan ook cruciaal om voor ogen te houden dat referenties en symbolen vaak uit een gedeelde traditie komen en in een bepaalde context geïnterpreteerd moeten worden. Een bijkomend voordeel aan dit gebruik van referenties, die alleen voor een in-groep te snappen zijn, is dat je politiek gevaarlijke meningen kunt verspreiden zonder al te veel ongewenste aandacht te krijgen van autoriteiten. Dit zal voor de schrijver van de Openbaring zeer gunstig geweest zijn. Die leefde namelijk in een periode waarin christenen veel met geweld en vervolgingen te maken hadden. Geloofsgenoten hadden een marteldood gestorven onder Nero, en de Tempel in Jeruzalem was enkele decennia voor het schrijven van het werk verwoest (wat ook voor de vroegchristelijke beweging een grote schok was).⁶⁶ Tegelijkertijd verwachtten veel christenen dat de wederkomst van Jezus spoedig zou aanbreken (die was immers al voorspeld in verschillende canonieke brieven en Evangelien die vóór de Openbaring geschreven zijn)⁶⁷ en geloofden ze dat ze zich kritisch dienden te verhouden tot de politiek van hun tijd. De schrijver van Johannes kon dan ook niet anders dan de huidige maatschappelijke positie van christenen duiden als een noodzakelijke periode van loutering die de christelijke gemeenten moesten ondergaan, omdat een goddelijk plan zich aan het ontvouwen was.⁶⁸ De boodschap: houd vol, het lijden is niet voor altijd. Nog even, en de (Romeinse) vijand zou verslagen zijn. Dan breekt de tijd aan

⁶⁵ Aune, 'The Apocalypse of John and Palestinian Jewish Apocalyptic', 7–29.

⁶⁶ In deze periode zijn Jodendom en christendom immers niet strikt gescheiden, en veel christenen zijn daarnaast etnisch Joods. De Tempel in Jeruzalem is daarom voor christenen evengoed een belangrijk religieus monument. Daarnaast speelt de Tempel ook in latere christelijke theologie nog steeds een rol, hoewel die dan duidelijker te onderscheiden is van de rabbijs-joodse visie.

⁶⁷ Het voorkomen van apocalyptisch gedachtegoed in nieuwtestamentische Evangelien en brieven is daarmee een voorbeeld van hoe het sociaal-maatschappelijke fenomeen zich ook buiten het strikte genre van de apocalypiek manifesteert.

⁶⁸ Kraybill maakt het punt dat een deel van de christenen ten tijde van het schrijven van Openbaring een tamelijk comfortabele positie in de maatschappij bekleedde. Johannes waarschuwt hen om zich niet in te laten met het moreel verwerpelijke Rome, omdat zij anders hetzelfde lot zullen ondergaan als de goddeloze stad. Zie J.N. Kraybill, *Imperial Cult and Commerce in John's Apocalypse*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 132 (Sheffield 1996).

van het Nieuw Jeruzalem.⁶⁹ Dat Nieuwe Jeruzalem impliceert voor de schrijver van de Openbaring aan Johannes het aanbreken van Gods regering over de nieuwe hemel en de nieuwe aarde; vanaf dat punt zullen God en de uitverkorenen samen leven.

Er is nogal wat discussie geweest onder vroege kerkvaders over de vraag of de Openbaring aan Johannes tot de christelijke canon moest behoren. Uiteindelijk is het werk wel degelijk gecanoniseerd, hoewel dat in de Kerk van het Oosten moeizaam ging.⁷⁰ Deze canonisering betekent dat het werk behoort tot de verondersteld geïnspireerde literatuur van de Kerk en daardoor autoriteit heeft voor de gelovigen. Hoewel dus duidelijk geschreven in een specifieke historische en politieke situatie, leidt het werk steeds weer een nieuw bestaan in nieuwe historische contexten. Zo werken canons immers. Het is voor de gelovige lezers van zo'n tekst dus een opdracht om steeds opnieuw in de eigen context uit te vinden op wat voor manier de tekst geïnterpreteerd dient te worden. Dat kan voorzichtig en minder voorzichtig gebeuren, geïnformeerd door de kerkelijke traditie en door wetenschappelijk onderzoek of niet. Maar duidelijk is wel dat veel mensen de tekst vandaag de dag nog inspirerend vinden en op hun eigen manier de relevantie van een antiek geschrift voor hun eigen leven inzien. Het heden wordt zo geïnterpreteerd volgens het kader van een antiek genre. Juist in situaties van crises – dreiging van oorlogen, een pandemie – zien mensen oude profetieën in vervulling gaan. Het geeft duiding en hoop om de overweldigende factoren in het leven, waar we geen controle op hebben, te kunnen verklaren vanuit een vertrouwd kader.

⁶⁹ Zie opnieuw Baukham, 'Revelation'; *Climax of Prophecy* voor een overzicht en interpretatie van het boek.

⁷⁰ Zie e.g. de behandeling van Eusebius' visie op het boek in A.R. Koperski, 'Eusebius, Revelation, and Its Place in the New Testament Canon', *Journal of Early Christian History* 11 (2021) 79–94; ook de beknopte weergave van christelijke kritiek op Openbaring door de kerkgeschiedenis heen in R.W. Wall en E. Lemcio, *The New Testament As Canon: A Reader in Canonical Criticism*. Journal for the Study of the New Testament Supplement Series 76 (Sheffield 1992) 275–278 en de bespreking van de vorming van de christelijke canon in E. Thomassen, 'Some Notes on the Development of Christian Ideas About a Canon' in: E. Thomassen ed., *Canon and Canonicity: The Formation and Use of Scripture* (Kopenhagen 2009) 9–28, met een korte beschrijving van Openbaring op p. 23.

Afb. 4: Francesco Hayez, *De verwoesting van de Tempel in Jeruzalem*, 1867, gallerie Accademia Venice.

Apocalyptiek als tegengeluid in tijden van crisis

Dit artikel heeft verschillende voorbeelden van apocalyptische literatuur uit de Oudheid besproken, het meest uitvoerig de boeken Daniël, Henoch en de Openbaring aan Johannes. Wat veel van deze werken gemeen hebben, is dat ze ontstaan zijn binnen kringen die zichzelf op de één of andere manier ‘outsiders’ ten opzichte van de samenleving wisten – in ieder geval in hun eigen perceptie. In het geval van Henoch kunnen we ook zeggen dat het werk veelvuldig gelezen werd door mensen die zich zo zagen, al moet daarbij altijd genoemd worden dat er geen definitieve consensus is over de identiteit van de Qumrangemeenschap.⁷¹ Men kan echter in zijn algemeenheid stellen dat de gemeenschap een teruggetrokken bestaan leidde in de woestijn en ze de

⁷¹ Zie e.g. J.J. Collins, *The Dead Sea Scrolls: A Biography* (Princeton, NJ 2012) hoofdstuk 2.

verdere maatschappij zag als een zondige, onreine plek die het strijdtoneel vormde van een geestelijke strijd. De priesterklasse van Jeruzalem, de toenmalige religieuze autoriteit, hield er andere meningen op na dan de leden van de gemeenschap. De aanwezigheid van de Romeinse overheerser in het land en de daaruit voortvloeiende maatschappelijke onrust deed de gemeenschap verlangen naar een tijd waarin God zou ingrijpen en het volk zou bevrijden.⁷² Omdat de gemeenschap geen politieke macht had, voelde zij zelf geen controle over haar lot; het wachten was dan ook op een goddelijk oordeel. Dan zouden haar leden, het achtergestelde deel van de samenleving, de kans krijgen tot bloei. Dit is vaak de boodschap van de apocalyps; in Daniël en de Openbaring aan Johannes is dit ook de hoopvolle ondertoon. Het onverklaarbare menselijke lijden (in deze gevallen bijvoorbeeld vanwege religie en etniciteit) en het gevoel geen controle te hebben op de eigen omstandigheden, worden verlicht door geloof in een onzichtbare geestelijke strijd die schuilgaat achter het eigen leven. Zo wordt een verklaring gezocht voor een onbegrijpelijk lot, en wordt hoop gevonden: God zal bevrijding geven uit het lijden, en juist voor de onderdrukten zal een tijd van heil aanbreken.

Interessant is in dit licht ook de opmerking van R.W. Wall en E. Lemcio in *The New Testament as Canon*, waar zij schrijven dat in de Oudheid Openbaring vooral populair werd onder die christelijke groepen, die zichzelf als buitenstaanders in de maatschappij zagen. Dit waren mensen die niet verwachtten zichzelf binnen het socio-politieke systeem op te kunnen werken, maar hoopten op een beter lot aan het einde der tijden.⁷³ In dit verband is het ook goed om nog eens terug te kijken op L.H. Schiffman's opmerking betreffende de dalende populariteit van apocalyptiek binnen het overgebleven Jodendom na de Joodse opstanden, waarbij men koos voor een minder militante manier om de hoop op een verlossing te verwoorden.⁷⁴ Het voert hier te ver om deze tendensen te onderzoeken op een manier die recht doet aan de geschiedenis, maar het is wel het benoemen waard dat apocalyptische ideeën sterk verbonden zijn aan unieke historische contexten.

⁷² Greenspoon, 'Between Alexandria and Antioch', 457–459.

⁷³ Wall, Lemcio, *The New Testament as Canon*, 277.

⁷⁴ Schiffman, 'Early Judaism and Rabbinic Judaism'. Online geraadpleegd, geen paginanummers beschikbaar; onder 'Early Judaism and Rabbinic Judaism', zie 'Rabbinic Engagement with Second Temple Issues > Sectarian versus Rabbinic Theology'.

Apocalyptiek vindt gehoor bij een publiek dat baat heeft bij een narratief waarin het menselijk lot in handen ligt van God, en waarin het eigen lijden verklaard kan worden uit een onzichtbare strijd tussen goed en kwaad die het individuele bestaan te boven gaat.

Erfenis

Kort raakte dit artikel aan de receptie van joodse en vroegchristelijke apocalypsen in latere literatuur, zoals de gnostische apocalyptiek en de opkomst van apocalyptisch gedachtegoed binnen het Jodendom rond de islamitische veroveringen. Vanwege de canonisatie van de Openbaring aan Johannes is apocalyptiek in een bepaalde vorm sowieso integraal onderdeel geworden van de toekomstverwachting van het mondiale christendom, en door de kerkgeschiedenis heen is dat dan ook waarneembaar. Een sterke eschatologische focus is ook inherent aan de islam. Zo zijn ideeën die begonnen in het Oude Nabije Oosten, ver voor het begin van onze jaartelling, verankerd in culturele fenomenen die vandaag de dag nog waarneembaar zijn. Dat strekt zich uit tot buiten de kaders van religieuze overtuigingen, zoals bijvoorbeeld te zien is in (sociale) media. Dat is op zich niet moeilijk te verklaren als we teruggaan naar het wezen van de apocalyptiek: een boodschap van hoop aan mensen die geen controle hebben over hun lijden. Als er achter ons waarneembare lijden een strijd tussen goed en kwaad plaatsvindt, helpt ons dat de 'logica' van onze omstandigheden beter onder ogen te zien. Dat geeft een gevoel van controle en misschien ook wel veiligheid; in de apocalyps staat immers vaak al vast dat het goede, of dat God, uiteindelijk overwint en dat er dan juist voor mensen als de lezer een heerlijke toekomst zal aanbreken. De onrechtvaardigen en onderdrukkers, die in deze wereld ongestraft hun gang kunnen gaan, zullen uiteindelijk een rechtvaardig, goddelijk gesanctioneerd oordeel ontvangen. Dit zijn ideeën die mensen door de generaties heen aanspreken, ongeacht de concrete aanstichter van ervaren onderdrukking.